

УДК 811. 161. 2

DOI: 10.30840/2413-7065.3(72).2019.177956

УСНА СЛОВЕСНІСТЬ ЯК «ВЕЛИКИЙ ІНШИЙ»: СВІТОГЛЯДОВІСТЬ
УКРАЇНСЬКОГО СПРОТИВУ НА СХИЛКУ КОЗАЦЬКОЇ ЕПОХИОлександр ХОМЕНКОorcid.org/0000-0001-5427-0389

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української філології НДІУ

Анотація. Історична традиція Гетьманщини у XVIII ст., особливо у другій його половині, коли політичні інституції Козацької держави системно знищувалися російським централізмом, але водночас у свідомості її політичної та інтелектуальної еліти починають формуватися якісно нові виміри української етнокультурної окремішності, позначена також становленням інтересу до феномену усної української словесності. Зasadничо непідконтрольний російському абсолютизму український фольклор у дискурсивному «горизонті» епохи починає виявлятися тим «великим Іншим», реальність якого засвідчувала потенційну можливість ствердження світоглядості українського антиімперського спротиву. Важливим етапом на цьому шляху окреслився метатекст «козацького літописання», у реєстрах якого, суттєво відкоригованих художньою мисленнєвістю народної думи та історичної пісні, стверджувалася zasadничо опозиційна до москвоцентричної інтелектуальна парадигма.

Становлення на схилку козацької епохи наукового українознавства як цілокупного комплексу напрямних системного пізнання України та українського світу (і водночас – форми соціальної присутності національної ідеї) дало можливість концептуалізувати ту систему світоглядних, аналітичних та естетичних координат, у просторі якої феномен усної словесності здобувався на перспективу свого адекватного осмислення. Розгортання українознавчих студій посилювало інтерес інтелектуальної еліти до творчості живою народною мовою (О. Любасевич), наслідком чого «Енеїдою» І. Котляревського розпочинається новий етап розвитку національної культури та літератури. Окреслений контекст зумовив і постановку етапної для свого часу праці Я. Марковича «Записки о Малороссии, ея жителейх и произведеніях» (1798), на сторінках якої вперше в українській мислительній традиції усна словесність розглядається як теоретично значущий атрибут національного буття. На цьому ґрунті уреальнився той комплекс ідей, який у першій третині XIX ст. уможливив розпочату М. Максимовичем інтелектуальну революцію і цілісне формування української національно-визвольної ідеології.

Ключові слова: ідентичність; українознавство; інтелектуальна історія; усна словесність; «великий Інший»; культурна традиція; художня словесність; світоглядості українського спротиву; семантичний контекст.

FOLKLORE AS THE “GREAT OTHER”: WORLDVIEW OF THE UKRAINIAN
OPPOSITION AT THE END OF THE COSSACK ERAOleksandr KHOMENKO

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Ukrainian Philology Department of RIUS

Annotation. The historical tradition of Hetmanate in the 18th century, especially its second half, when the political institutions of the Cossack state were systematically ruined by Russian centralism

© Хоменко О.

along with the formation of the qualitatively new dimensions of the Ukrainian ethnocultural singularity in the consciousness of its political and intellectual elite, is also determined by the evolving interest in the phenomenon of the Ukrainian folklore. This phenomenon, uncontrolled in its core by the Russian absolutism, began to stand out in the discourse of the era as the “great Other”, whose reality proved the potential possibility to establish the worldview of the Ukrainian anti-imperial opposition. The metatext of the “Cossack chronicle” became an important stage in this process; its records, substantially corrected by the artistic vision of the folk дума and historical song, established the intellectual paradigm fundamentally oppositional to the Moscow-centric one.

The establishment of the scientific Ukrainian studies in the declining years of the Cossack era as an integral complex of directions for system learning of Ukraine and the Ukrainian world (as well as a form of social presence of the national idea) allowed conceptualization of this worldview system, its analytical and aesthetic coordinates, whose space shaped the folklore phenomenon with the prospect for its adequate comprehension. The unfolding of the Ukrainian studies intensified the interest of the intellectual elite in the creative production by means of the real vernacular language (O. Lubasevych) resulting in the new stage of the national cultural and literary development – “Eneida” by I. Kotliarevskyi. The defined context caused the emergence of the then creative landmark by Ya. Markovych “Notes on Little Russia, Its Citizens, and Creative Works” (1798), which, for the first time in the Ukrainian cogitative tradition, considered folklore as a theoretically significant attribute of national being. This served as the ground for the realization of the ideological complex, which provided a possibility for the intellectual revolution started by M. Maksymovych and an integral formation of the Ukrainian National Liberation War in the first third of the 19th century.

Key words: identity; Ukrainian Studies; intellectual history; folklore; the “great Other”; cultural tradition; language arts; worldview of the Ukrainian opposition; semantic context.

Друга половина XVIII ст., тобто доба, на яку припадає схилوک козацького періоду нашої історії, у типології формування українського інтелектуального дискурсу на помезжів’ї передмодерної та модерної епох постає часом, позначеним утвердженням багатьох внутрішньо-суперечливих і водночас концептуально важливих тенденцій. Власне, увесь цей етап – доглибно парадоксальний: у становленні його мислительного «горизонту» конкретно-подієва емпірика тогочасної України, яка стрімко зникала з політичної мапи Європи, перетворюючись на ще одну провінцію неозорої імперії, та психотиповість тогочасного українця, який лишався органічно інтегрованим у питомо європоцентричний антиабсолютистський дискурс, повсякчас виявлялися в іманентній своїй конфліктності. І найголовніше полягало

в тому, що саме ця конфліктність окреслювала підстави для формування особливого культурно-ідеологічного проекту, у перспективі розгортання якого проявлялися контури реальності, що її ми звичаєно називаємо «українським національним відродженням початку XIX ст.».

Назагал беручи, якщо вести мову про розуміння елітами другої половини XVIII ст. (на теренах Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини, за мінімальними винятками, це була або козацька старшина, або церковні діячі) української окремішності, про ту світоглядність спротиву як усвідомленого українського «інобуття» стосовно російського цивілізаційно-культурного проекту (у той час і на тому обширі лише зросійщення становило реальну загрозу: інкорпорація в «дискурс

Полонії» після вогняного потоку Хмельниччини була вже цілковито унеможливленою), яка і постає реальною соціологічною підставою для утвердження політичної суверенності народу, то шло козацької доби вияскравлюється однією з найнижчих точок траєкторії українського державотворчого мислення. Саме тоді, нагадаємо, Петербург, реалізуючи політику централістичної уніфікації імперського простору, послідовно ліквідував усі інституції, які свідчили про обґрунтованість автономно-державних претензій українців і могли бодай гіпотетично стати плацдармом для опору російському експансіонізму: було скасовано гетьманство, знищено полково-сотенний устрій та Запорозьку Січ, систематичними заходами русифіковано освіту, зрештою, покріпачено селянство – перелік такого кшталту заходів вільно продовжувати і продовжувати. Давно вже минули часи, коли «мазепинська еміграція» ще могла плекати якісь надії на антимосковське повстання, пробуджуючи приспаний після Полтавської катастрофи 1709 р. дух козацького волелюбства («Ужальтеся над отцями, братією, сродниками і всіма єдиномісцями вашими, мучительством, здиством і незносним тиранського московського панування ярмом обтяженими, а що найгоршое – не могучими бути вольними ані в худобах, ані в здоров'ю, ані в житті, ані в жонах, ані в дочках своїх от войск московських, всюди по городах і селах в Україні на станціях расположенных» [23, с. 117], – писав у квітні 1734 р. до запорожців вже на підросійській Україні гетьман П. Орлик). У новій політичній ситуації, яка стала реальністю після скасування гетьманства у 1764 р., українські автономісти

будь-які свої політичні концепти артикулювали в координатах підкресленої лояльності престолу та Російській імперії. Симптоматичний факт: коли у 1767 р. на Лівобережжі, як і в цілій Російській імперії, обирали депутатів до скликаної Катериною II комісії для створення проекту нового «Уложения» і соціум Гетьманщини отримав бодай якусь можливість засвідчити свою волю, лише представники ніжинського шляхетства наважилися в «наказах» депутатам чітко поставити домагання відновлення гетьманського уряду (багато з них були за це заарештовані та засуджені) [8, с. 603], проте навіть вони, обґрутовуючи свої відносно скромні домагання, посилалися у своїй аргументації на грамоту «высокомонаршего Государя Петра Великого Императора и самодержца Всероссийского за собственноручным Его Величества подписанием» [10, с. 87], якою московський правитель після початку повстання І. Мазепи оголошував «вибори», а в дійсності – призначення гетьманом Лівобережної України максимально лояльного до нього І. Скоропадського. Певна річ, що з таким «бекграундом» говорити про самостійницькі тенденції не випадає. І це, підкреслимо, були найрадикальніші за тогочасними мірками репрезентанти старшинсько-опозиційного світогляду, інші навіть і до такого рівня не піднімалися, обмежуючись максимально загальними та неконфліктними стосовно імперії фразами на кшталт «всенижайшее просим, дабы в будущем новом уложении упомянут был и край малороссийский, чтобы оный, в случае касающихся дел, трактован был по своим правам, прежним обычаем, по подтвержденным пунктам» [8, с. 603].

І разом з тим ці ж таки терени Лівобережжя та Слобожанщини в першій третині XIX ст. – в аспекті темпорально-хронологічному то був лише кілька десятиліттями віддалений від часу ліквідації усіх структур Козацької держави період – уреальнілися епіцентром українського відродження, мислительно-аналітичний «горизонт» якого концептуалізував ту образно-символічну систему, ті світоглядно-етичні категорії та поведінкові схеми «українського національного міту» («Шевченків міт України», про який говорить О. Забужко [9], певна річ, виступає його повною та завершеною формою, однаке структурні параметри такого міту були вже виразно оприявлені М. Максимовичем, І. Срезневським та їхніми послідовниками), який зберігав свою чинність посеред усіх історичних катаклізмів XX ст. та лишається онтологічно-актуальним і в нашій добі. Чи можемо вважати такий стан речей випадковістю? Зрозуміло, ні, і тим більший інтерес становить питання про той канал семантико-світоглядного «транзиту», який пов'язав період, позначений появою «Малороссийских песен» М. Максимовича та початком формування української інтелігенції як стійкої соціальної групи, сенсом буття якої окреслюється аналітичне осмислення та реально-практичне ствердження української національної ідеї, з добою згасання Гетьманщини. Окреслення ідеологічної домінанти, яка формувала український світоглядний простір в першій третині XIX ст., допоможе з'ясувати логіку становлення інтелектуального сюжету, що він на етапі свого становлення (друга половина XVIII ст.) був ледь помітною барвою в дискурсивно-ідеологічній палітрі доби, а на етапі свого повносілого

розгортання (перша третина XIX ст.) піднісся як визнаний усіма клейнод національного відродження.

Аксіоматичним вже стало визнання того, що ключового значення подією, яка спричинила до революційних змін у поступі українського національно-визвольного руху першої третини XIX ст., став вихід у світ 1827 р. «Малороссийских песен» М. Максимовича [26]. Передмова до цієї книги, яка окреслилася як маніфестом українського романтизму, так і першою декларацією опертої на домінанту «всестанової народності» української світоглядності, виаскравилася точкою відліку для процесів нової концептуалізації спільнотної ідентичності українців. Спираючись на метафоричні практики та етос саме усної словесності українців, М. Максимович розпочав творення нової ідеологічної концепції, у реєстрах якої українська ідентичність відтепер віднаходила свою легітимність не в станово-корпоративних ієрархіях чи імперсько-бюрократичних статусах, а в духовому житті цілого народу, більшість якого становило покріпачене селянство, та в квінтесенції цього духового життя – думках і піснях. Наслідком цих епохального значення світоглядних трансформацій постає цілеспрямований масовий рух української інтелігенції, яка вперше починає зосереджувати свої зусилля довкола практик та теоретичних модальностей спільної загальнонаціональної справи – збирання українських пісень. Утвердження «школою Максимовича» аналізу художніх формовиявів слова як провідного напрямку тогочасного українознавства спричинило до витворення якісно нової концептосфери «образу України», у координатах якої простір історичної

присутності етносу окреслювався незалежно від адміністративних та конфесійних кордонів, відповідно до ареалу розпросторення живої мови і усної народної словесності.

Належачи за формальними ознаками до царини фольклористики, передмова М. Максимовича до збірки «Малоросійские песни», яка, у суті речі, лишалася наріжним каменем української ідеології аж до появи «Кобзаря», водночас утвердила нові точки відліку у вивченні:

а) української історії (замість концепції старшинських автономістів, опертої на архівно-документальні свідчення та підкреслену повагу до династичної традиції, почала утверджуватися «народницька» школа української історіографії з її акцентуванням на народній пам'яті історії та живому плінні народно-го буття);

б) української художньої словесності як репрезентативного вияву національної ідеї (місце класицизму і сентименталізму заступив романтизм із його піднесеним до висот екзальтації культом козаччини: саме це виформувало рецептивні матриці, в яких рання поезія Шевченка здобулася на вражаючу популярність);

в) української світоглядної традиції: не ідеологема старшинського автономізму та привілеїв перетвореної на російське дворянство колишньої козацької старшини репрезентувати «малоросійський народ» на теренах колишньої Гетьманщини постала в ній визначальною, а концепція засадничої окремішності і від поляків, і від державно-панівних росіян українського народу, до обширів розселення якого відтепер однаковою мірою належать і Лівобережжя, і Правобережжя, і Кубань, і Галичина.

Йшлося про справжню світоглядно-ву революцію, яка мала за свої підстави сенсові-метафоричні модальності корпусу усної української словесності (якщо «котляревщина» культивувала карнально-бурлескні виміри фольклору, то епоха М. Максимовича підносила його лірико-героїчну тональність), з огляду на що надзвичайно важливим для вияснення генези нашого інтелектуального руху бачиться з'ясування того, у який спосіб усна народна словесність на схилку Гетьманщини: а) осмислювалася як складова (не домінанта, звичайно, а лише складова) культурного «горизонту» епохи; б) уреальнювала ті елементи альтернативного імперському офіціозові дискурсу, які уможливили українським інтелігентам за кілька десятиліть по тому піднести усну словесність як репрезентативний символ відроджуваної народності. Адже, як писав у ті ж таки часи Г. Сковорода, «із цього зерна»...

Варто підкреслити, що «образ світу» в епоху, яку О. Прицак називав «добою військових канцеляристів» [21, с. 62], підкреслюючи, що охоплювала вона часовий відтинок у майже ціле сторіччя – від 1708 р., коли Глухів став столицею тогочасної Гетьманщини (з відповідними адміністративними інституціями: Генеральною Військовою канцелярією – «кузнею української адміністративної еліти» [21, с. 62], судами, державним архівом), і до початку ХІХ ст., коли традиція старшинського автономізму лишалася ще живою і дієвою, визначався у розгортанні засадничої амбівалентності поміж пієтетом до рідно-звичаєвого та лояльністю до імперії. Лояльністю часом щирою, спричиненою бажанням зберегти автономний status quo і на прийнятних умовах домовитися із петербурзькою

бюрократією, а в переважній більшості – вимушеною. І саме цим новим «образом світу» обумовлюється специфіка стадіального розмислу над усною українською словесністю: її семантико-дискурсивний статус у цей час здобувається на нову парадигмальну якість, здобувається попри те, що, як і в попередні періоди українського інтелектуального розвитку, у часи, умовно кажучи, від І. Скоропадського до появи «Истории Русов» не з'явилося спеціальних студій, присвячених її історичній та естетичній своєрідності. Натомість прикметним окреслилось інше: належна до континууму «низової» народної традиції усна словесність (на основі якої виформовувалася і демократично-писемна її іпостась: характеристичною під цим оглядом постає творчість «мандрівних дяків») починає впевнено виступати своєрідним корелятом непідконтрольних офіційній імперській ідеології синтагм та дискурсивних компонентів тогочасної української свідомості. Інакше кажучи, чим масштабніше, інтенсивніше той чи інший діяч «глухівського періоду» наближав «горизонт» свого твору до світоглядково-метафоричного етосу усної словесності, тим виразніше проявлювалася в його писаннях настанова на опозиційність до офіційних дискурсів Москви та Петербурга. Звичайно, не йдеться про те, що «козацькі канцеляристи» свідомо стилізували оповідь за уснопоетичними взірцями (час на це настане пізніше, коли поставуть «харківська» та «київська» школи романтиків першої половини XIX ст.), як не були вони і самостійниками кшталту пізніших «кирило-мефодіївців» (максимум – радикальними автономістами), але багато хто з них уже свідомо враховував як беззаперечну інтелектуальну

константу ті узагальнено-світоглядові імперативи «позвів з Московщиною», що вони оприявнювалися в думі, у пісні, у цілому ладі українського народно-звичаєвого мелосу.

Під цим оглядом необхідні певні пояснення: тогочасна система ідеологічних координат центрується довкола реєстрів базової для історичного контексту новочасної Європи опозиції «теоцентричне–національне». Невдала спроба мазепинців визволити Гетьманщину змусила репрезентантів автономістично налаштованої старшинської верстви поновому поглянути найперше на вітчизняну історіографію, яка окреслювалася репрезентативним виявом українського автономізму і «горизонтом» історичної свідомості козацько-старшинської верстви впродовж цілого XVIII ст. Потреба в такому перегляді була доконечною: концептосфера Росії як імперії у державно-деспотичному ствердженні системи своїх ідеологічних доміант цілковито позбавляла «козацький народ» окремішньої історичної традиції. За найактивнішого сприяння інтелектуалів Могилянської академії виготовляється конструкт т. зв. «российской истории», в якому для України ні князівської, ні литовсько-руської, ні козацько-гетьманської місця не лишалося. Натомість на козацьких теренах за узагальнюючу працю з україно-руської минувшини править «Синопис» – компендіум І. Гізеля, який витримав чимало перевидань, і то не лише в Україні. Написаний церковним ієрархом більш ніж за два десятиліття після початку війн Б. Хмельницького, цей компілятивний твір залишає цілком поза увагою звитяжну боротьбу козацтва (нового «політичного народу в соціальній структурі Гетьманщини») з Польщею,

утверджуючи натомість як домінанту ідею конфесійної єдності з Московщиною. При цьому автором «Синопису», який у цьому випадку виступав репрезентантом поглядів широких кіл церковних ієрархів, повсякчас підкреслюються безперечні династичні права московського царя на володіння Києвом та українськими землями. «Богоспасаемый и преславный и первоначальный всея России Царственный град Киев, по многих переменах своих, изрядню милостию Божию аки на первое бытие возвращайся, от древнего достояния Царского паки в достояние Царское прииде... яко природное Царское его присвоение» [19, 214], – це все, що спромігся його автор сказати про криваву веремію і героїчний маєстат Хмельниччини. Немає тут і слова «Україна» – у світоглядів системі автора його і не могло бути, існувало тільки єдине «высокодержавное Царское православного Самодержца достояние» [19, с. 213].

Зрозуміло, що «православна ідеологія» (та ще й у такій спосіб відредагована «єдиновірним» Московським царством, а згодом – Російською імперією) виконувати роль об'єднуючого чинника була неспроможною. Не конфесія, а нація (зрозуміла річ, нація ранньомодерна) – ось що мало постати новою консолідаційною базою українства (і постало, а ті сегменти української культури, які продовжували ідеологічно контролюватися підпорядкованою Синоду православною церквою, поступово, проте невідворотно інтегрувались у простір імперського офіціозу). З'являються «козацькі літописи» – не описово-фактографічні компендіуми, а наснажені виразною патріотичною тональністю твори Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. В епіцентрі

розмислу тут – Хмельниччина, і то не як підрядний епізод у процесі прирощення «православного Самодержца достояния», а як історична і правова підстава особливого статусу Козацької держави. Ставлення до Москви – переважно неприхильне, хоча неприязнь ця часто приховується за підкресленою шанобою до особи монарха («козацькі літописи» побачили друкарський верстат лише тоді, коли вони з актуальних пам'яток перейшли до розряду історіографічних документів, однак на побутування в публічному просторі їхні автори таки розраховували – і небезпідставно).

Найпоказовішим зразком тут – С. Величко, колишній військовий канцелярист Гетьманської канцелярії, який називає себе «істиним Малої Росії сином». Розгортаючи в своєму «Літописі...» грандіозну історичну епопею козацьких війн, він вдається до прецікавих, сказати б, обмовок: наприклад, у переліку діянь Петра I, що їх С. Величко наводить в оповіді про сходження його на престол, він зазначає: «Розорив був Запорозьку Січ... Полякам віддав тогочасну Україну... знищив і вельми уярмив усіх малоросіян як шляхетного козацького чину, так і посполитих» [1, с. 282–284]. Н. Яковенко під цим оглядом наголошує: «Пункт про «уярмлення» українців дослівно збігається з деклараціями антимосковських угруповань, де пасажі про «московське ярмо» і про наміри Москви «починити своїми холопами й невольниками» козаків є одним із загальників – починаючи від Івана Виговського й завершуючи Пилипом Орликом, який у «Конституції» 1710 р., у «Виводі прав України» 1712 р. та в численних листах і зверненнях, написаних уже на еміграції, до блиску відшліфував стилістику антимосковської

публіцистики...» [31, с. 448]. У Самовидця та Г. Грабянки подібна тональність більш притлумлена, проте також виразно відчутна. Ці історіографічні пам'ятки або укладені на їхній основі компіляції у великій кількості рукописних списків поширювалися в старшинському середовищі Малоросії-Гетьманщини, самим фактом своєї масової рецепції засвідчуючи репрезентативність такої інтелектуальної продукції для світогляду «козацьких канцеляристів».

У суті речі, йдеться про створення альтернативної «Синопису» концепції української минувшини, яка, аби не бути просто множиною розрізнених фактів, потребувала для свого розгортання певного спільного знаменника. І концепція Хмельниччини як центральної події та парадигмальної модальності козацької історії, і настанова на пошанування козацьких вольностей, і нехіть чи й відверта ворожість до Москви – усі ці базові у козацькому літописанні інтенції для свого побутування у суспільному просторі, ні одна з інституційних модальностей якого світоглядівість українського спротиву не підтримувала (бо й насправду: усі бодай трохи опозиційні до урядової політики, не кажучи вже про царський двір, мислеформи у XVIII ст. – віці імперських тріумфів Росії – відразу ж втрачали статус легальних, і то не лише в Петербурзі, а і в цілком підконтрольній їйому Гетьманщині), потребували опертя на тривку і міцну константність чогось, що було б засадничо протилежним декретованій Петербургом офіційній ідеології. Висловлюючись у категоріях Ж. Лакана, доконечно необхідним був «великий Інший», що позначав би радикальну інакшість, іншість, «яка перевершує ілюзорну іншість уявного,

оскільки її неможливо асимілювати завдяки ідентифікації» [11]. Усна пісенна словесність, той, за І. Франком, істинно лицарським духом перейнятий «новий героїчний епос, який... між 1569 і 1648 р. виростає в запорозьких степах» [25, с. 355], і стає наріжним каменем формування тогочасного українського «великого Іншого». У козацьких історичних віршах та піснях (багато з них потрапило і до писемних джерел – згадаємо хоча б за виписаний І. Срезневським у Варшаві із «Сотенной книги казаков после Зборовского мира» пречудовий історичний вірш «Висипавсь хміль із міха і наробив ляхам лиха» [2, с. 98]), у таких народних думках, як «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Повстання після Білоцерківського миру», що вони в добу «козацьких літописців» були не просто поширеними, а стали складовою звичаєвої культури українців, концептуалізувалася та візія української минувшини, що її справді вже неможливо було асимілювати завдяки ідентифікації зі «спільним» православ'ям. У цій візії не було місця ні «природним Царским присвоєнням», ні присягам на вірність московському царю (більшовики як продовжувачі імперіальних традицій царату настільки переймалися цією для них серйозною проблемою, що з 40-х років починають масово фабрикувати псевдонародні думи на кшталт «Непорушна дружба» чи «Дума про возз'єднання України з Росією»), тут всевладно панує голос народної, звичаєво-усвідомленої правди (знову пошлемося на Ж. Лакана: великий Інший – це місце, де утворюється мовлення), відлуння якої і доносили до читача з вищих станів «козацькі літописці». Важливо підкреслити, що такий уважний дослідник давнього нашого

письменства, як І. Франко, навіть початки нової української літератури, на шевченківському своєму етапі вже цілком зорієнтованої на обстоювання української культурно-політичної суверенності, віднаходить у документах Січової канцелярії – у метатексті «козацьких канцеляристів» притаманний їй спосіб художнього мислення зі зрозумілих причин постає типологічно спорідненим зі зразками фольклору: «Та проте доживаюче свого віку Запорожжя зазначило своє існування ще деякими інтересними слідами в історії южноруської літератури. Поминаючи вже те, що історія нової літературної мови южноруської, мови Котляревського і Василя Гоголя, мусить починатися від тих документів, які виходили із Січової канцелярії в XVII і XVIII віках, годиться звернути увагу, що там же, на Запорожжі, постали найстарші «вірші», т. є. поеми, уложені на чисто народній мові, на побожні теми, та з різко гумористичною закраскою, звичайно, також з дуже виразним політичним і соціальним підкладом... В віршах запорозьких і їх численних наслідуваннях ми можемо бачити перші початки нової епохи южноруської літератури, свідомо народної і свідомо демократичної» [24, с. 44]. Це закономірно: Інша, демократично-«низова», традиція стала вирішальним поштовхом до творення Іншого, демократично-«низового», письменства...

Прикметно, що там, де «військові канцеляристи» лишалися осторонь актуалізації цієї фольклорної «Іншості», вони неминуче зміщували світоглядні напрямні своїх писань у бік орієнтації не на національну, а саме на вузькостанову ідентичність. «Разговор Велико-россии с Малороссиєю» – віршований

діалог, у якому викладено узагальнену систему аргументації малоросійської старшини часів К. Розумовського (його написав «генеральної канцелярії переводчик» С. Дівович у вересні 1762 р. – за кілька років до остаточної ліквідації Гетьманщини) править за виразне тому підтвердження. Р. Шпорлюк спеціально підкреслює [30, с. 410], що висловлена тут позиція засадничо має природу не українську, а підкреслено малоросійську: її автора не цікавить нічого з того, що відбувається на українських етнічних теренах поза Лівобережжям (бо владу і статус старшина мала тільки в Гетьманщині), він одноманітно й наполегливо переконує читача у повсякчасній відданості Малоросії російському престолу (вона «Российского государя пред всеми почла, / Ему добровольно себя вечно предала» [5, с. 395]). С. Дівович – безперечний автономіст, і наголошує він неодноразово, що Малоросія – це адміністративне утворення, відмінне від Великої Росії, хоча й перебувають вони під десницею спільного монарха («Так мы с тобою равны в одно составляем, / Одному, не двум государям присягаем» [5, с. 395]), проте підстави його автономізму мають характер підкреслено прагматичний: тут найважливішим було збереження «малоросійських чинів», тобто шляхетського статусу старшинської верстви (до 1785 р., коли Катерина II надала старшині права російського дворянства, в середовищі імперської адміністрації популярною була теза «в Малороссии дворян нет»: у старшинської верстви Гетьманщини це викликало побоювання, що її можуть зрівняти з простими козаками, позбавивши усіх соціальних привілеїв), тому С. Дівович понад усе прагне переконати читача, що ці чини законно

мають свої відповідники в ієрархічній номенклатурі російського чиновництва («С кем сравнивали малороссийских депутатов? / Не с генералами ль велено было сверстать?» [5, с. 397]). Чи й потрібно вкотре підкреслювати, що для усної народної словесності проблеми «чинів» та інших маркерів соціального панування просто не існувало, а титул «генерал» викликав не пошану і захоплення, а ненависть та зневагу («Пойдем Хану служити: / А неж ми маєм Князям, Генералам / Вашим груби топити» [17, с. 38], – відповідають у народній пісні запорожці цариці на її заклик послужити їй).

З початком 80-х років XVIII ст. розпочинає свій відлік той період, що його О. Прицак та Д. Решетар [22, с. 249] називають новгород-сіверським етапом українського національного руху (Новгород-Сіверський у 1781 – 1796 рр. був центром однойменного намісництва, у межі якого входили дві колишні столиці Гетьманщини з сильними місцевими інтелектуально-автономістськими традиціями – Глухів і Батурин): власне, саме починаючи з цього часу, маємо підстави констатувати початки процесу безперервної тяглості розгортання українознавства як форми національної ідеології та системної науки про Україну та український світ. Важливо відзначити, що основний масив українознавчих досліджень у цей час – праці з історії: інкорпорація Гетьманщини в усій її гостроті поставила перед оборонцями старшинського автономізму проблематику співвіднесення й концепційного осмислення «свого» і «чужого», де підставами для обстоювання звичаєвого ладу традиційно вважалися обумовлені героїкою малоросійської минувшини «давні вольності», свого часу «даровані»

козакам (конкретніше – тій верстві, яка претендувала стати шляхтою Малоросії) польськими королями. Певна річ, ідеться не за загальноукраїнську у сучасному сенсі цього поняття історію, бо тогочасні книжники – за деякими винятками – не мислили в таких категоріях, а за історію переважно Лівобережної України (маємо виразне відлуння традиції «козацьких канцеляристів»), однак порівняно з попередніми десятиліттями не можна не відзначити суттєвого збільшення кількості таких робіт, багато з яких не лишаються в рукописах, а виходять друком, окреслюючись чинниками публічного дискурсу (З. Когут підкреслює, що для цього часу характерна «безпрецедентна кількість праць, присвячених історії та ностальгії за малоросійською батьківщиною» [14, с. 163]). Ширшим, панорамнішим стає погляд їхніх авторів на українську минувшину (у системі координат того часу – минувшину малоросійську), змінюється система аргументації наших істориків, у якій починають актуалізуватися ідеологеми просвітницькі і навіть передромантичні. Поряд з історичними з'являються праці юридично-правового, географічного, економічного характеру. Пробуджується певний – спочатку обережний ще – інтерес до української етнографії, у модальностях якої фольклористика завжди була пріоритетною: 1777 р. у Петербурзі армійський офіцер Г. Калиновський, вочевидь – українець за походженням, видає першу в цій ділянці працю «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых» [12]. Звичайно, це ще зовсім не був початок

того офірно-ідеалістичного етнографічного руху, що його знакували своїми студіями М. Максимович та І. Срезневський: стиль викладу тут підкреслено спокійний, констатуючо-оповідний, позбавлений емоцій та патетичної екзальтації, тим більше – якихось «виходів» на історіософську проблематику чи актуальні світоглядні запити свого часу («Нема ще сталої певної оцінки народньої творчості і передаючи свої власні враження, автор ще не думає підвести сей етнографічний матеріал як раз під норму сеї або тої літературної течії. Народня творчість для сих перших етнографів стоїть поки що за межами літературних течій та напрямків» [4, с. 96], – підкреслює О. Грушевський специфіку підходу подібних до Г. Калиновського аматорів-фольклористів), та все ж саме у той час концептуалізуються ті перші напрямні системи координат оцінювання явищ і тенденцій усної художньої словесності, які у першій третині XIX ст. стануть підставовими для початку української інтелектуальної революції.

Знаковою під цим оглядом бачиться постать О. Любасевича – одного з лідерів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, літератора, перу якого належать «Вергілієві Пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые» – традиційна для пізньобарокової доби бурлескно-травестійна переробка античного взірця (на цьому ґрунті постала й «Енеїда» І. Котляревського, яка була водночас і фактом літератури, і чинником національної ідеології). О. Любасевич належав до кола друзів останнього гетьмана К. Розумовського, разом із ним подорожував країнами Європи, був переконаним автономістом і підкреслено лояльним до імператорського престолу

дворянином, який запопадливо демонстрував свою відданість Катерині II. У контексті розгортання передромантичного етапу вивчення усної словесності в українознавстві його постать важлива з огляду на лист, який 1794 р. він пише до моголівського єпископа Г. Кониського – одного з чільних драматургів барокової епохи. У листі – прохання надіслати йому написані не книжною, а живою українською народною мовою інтерлюдії до драми-мораліте цього ж автора «Воскресеніє мертвих» (Любасевич мав відповідні видавничі плани). Надзвичайно цікавою під пером новгород-сіверського автономіста (а висловлював він – це зрозуміло із загальної тональності наративу – не лише власну точку зору) постає спроба віднайти точку відліку в соціальній легалізації живомовної практики українського письменства: «Как во всяком покрое платьев, так во всяком наречии языков есть своя красота; а к тому, когда и дым отечества сладок, то сия воня благоухания (аромат пахощів. – О. Х.) мыслей отечественных есть наисладчайшая. Для чести нации, матери нашей, всегда у себя природою и ученостию великих людей имевшей, сколько светов выпустившей, для любителей своего отечества, для знающих под корою просторечия находит драгоценности мыслей, прошу Вашего Преосвященства велико одолжить меня – интерлюдии... по почте мне в С. Петербург доставить, да даст величие отечеству своему наш Плавт, наш Мольер, ежели что не боле» [20, с. 60–61]. Високі слова про красу мови, «отечество» и «честь нации, матери нашей», певність у тому, що твори, які постали вицвітом живої мовної бутності українського люду, можуть зрівнятися з античними взірцями

(і виразний погук ідеалізму в такій поставі, адже «кора просторечия» ототожнювалася найперше з мовою покріпаченого селянства) – все це елементи нового типу світогляду, який витворював можливість так само по-новому поглянути на український фольклор вже не як на явище підрядне, що воно в панівній тоді класицистичній моделі художнього формовияву засадничо посідало місце вторинне (в іманентному абсолютизмові дискурсивному полі європейського класицизму використання народної мови в писемній літературі у принципі допускалося, однак такі твори вважалися неспівмірними із «високими взірцями»), а як на той сховок, кажучи Шевченковими словами, «великий льох», де можна і потрібно віднаходити «драгоценности мыслей». Існування багатомільйонного українського селянства зі своїми, цілком окремими від російських, мовою, культурною традицією, історичною пам'яттю починає утверджуватися як реальність, що її просто не вільно більше ігнорувати.

За 4 роки по писаному в Петербурзі листі О. Любасевича у цьому ж місті з'явиться твір, автор якого, синтезувавши пласти усного народного та книжного потоків словесності, саме під цією «корою» шукатиме нетлінні сліди героїчного мелосу козацької історії. Йдеться про «Енеїду» [15] І. Котляревського. Розпочнеться новий етап у розвитку не лише письменства, а й цілої української інтелектуальної традиції, і розпочнеться він новим поглядом на роль і місце слова, слова живомовного, отже – закоріненого у фольклорних пластах, у соціальних практиках самоусвідомлення загалом. «Любителям малороссийского слова усерднейше посвящается» – ця

присвята, яка з волі видавця М. Парпури передує тексту поеми, дуже симптоматична, як симптоматичним окреслюється і додане ним до «Енеїди» «Собрание Малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, и сверх того еще весьма многих иных, издревле вошедших в Малороссийское наречие с других языков...». Р. Шпорлюк підставово припускає, що такий словник зорієнтований був насправді не на російського (зауважимо, що, не володіючи українською, росіянин навіть і за допомогою такого словника мало що втямив би в поемі), а саме на освіченого українського читача: «З історичної перспективи цілком правильною видається думка, що створення словника... урівнювало, бодай теоретично, статус української та російської мов, так само, як чесько-німецький словник утверджував статус чеської як європейської мови, рівної з німецькою. Такий словник пасує до «Енеїди», де українців згадано як імпліцитно рівних до росіян, поляків, італійців та інших. Утім, враховуючи українські реалії кінця XVIII – початку XIX ст., логічним видається припущення, що першими користувачами словника стали самі українці, які виростили, читаючи або тогочасною російською, або українським варіантом церковнослов'янської. Їх слід було переконати, що мова, якою вони розмовляють, не є діалектом іншої мови (передовсім російської)» [30, с. 410].

Такий підхід був тим більше важливим з огляду на те, що у той час офіційний «адміністративний протокол» для підконтрольних імперії українських теренів зовсім не передбачав існування якоїсь іншої мови, окрім офіційної російської та польської (нею спілкувалася шляхта Правобережжя, привілеї якої до

повстання 1830–1831 рр. Петербургом усіляко толерувалися). Показовий під цим оглядом Указ Сенату, адресований малоросійському військовому генерал-губернатору А. Беклешову від 4 лютого 1799 р., у якому даються вказівки стосовно мови судочинства в «Малоросійської и Киевской губерниях»: «...чтобы в земских, поветовых и подкоморских судах, а также и в магистерских оставить судопроизводство по всем делам на польском языке, а в главных судах употреблять в отношении дел два языка, польский и российский, дабы все резолюции и приговоры сочиняты и пишут на одной стороне по польски, а на другой всегда! (знак оклику у документі. – О. Х.) перевод по российски» [27]. Українська мова була в цій ситуації «третім зайвим», тому українсько-російський словник в «Енеїді» міг потенційно набувати навіть політичного значення.

Цим же роком, що й «Енеїда» І. Котляревського, в імперській столиці побачила світ наукова праця, яка стоїть на помежів'ї двох періодів духової історії України: з одного боку, її цілком підставою можна вважати своєрідним вицвітом, інтелектуальним підсумком доби «військових канцеляристів», з другого – вона, за Д. Дорошенком, «відкриває собою довгу низку видань, присвячених українській історії й етнографії, видань, які одно за одним появляються в перших десятиліттях 19 віку» [6, с. 272]. М. Грушевський називає її «свого рода енциклопедией Гетманщины» [3, с. 7], а В. Кравченко наголошує, що «твір цей своїм науковим рівнем, патріотичним пафосом і літературним стилем був явищем винятковим у тогочасній історіографії України» [13 с. 353]. Йдеться про «Записки о Малороссии, ея жителях и

произведениях» Я. Марковича – одного з найосвіченіших діячів свого часу, знавця іноземних мов (важлива деталь: автор «Записок...» був онуком генерального підскарбія Я. Марковича – прихильника П. Полуботка, завзятого автономіста, перу якого належить відомий «Діаріуш»). Твір цей, запланований як багатотомна енциклопедія (з огляду на передчасну смерть автора світ побачила лише перша книга), важливий своїм комплексно-українознавчим підходом (на належності цієї праці до українознавчого дискурсу наполягає Д. Дорошенко [7, с. 27]). Окрім огляду української історії до ХІ ст. (продовження мало бути в наступних томах: киеворуський період при цьому він беззаперечно ототожнює лише з «Малороссией»), Я. Маркович в окремих розділах аналізує адміністративний устрій України, її географію (фізичну та економічну), дає узагальнено-системну характеристику етнографії побуту та ментальності українців. У контексті нашого аналізу ця фундаментальна праця прикметна і повнотою охоплення джерел, якими користувався автор (симптоматично, що серед них – «Ідеї до філософії історії» Й.-Г. Гердера [16, с. 359], на які згодом спирався у розробці своєї концепції М. Максимович: маємо тут чи не перше документальне свідчення впливу гердерівської філософії на український інтелектуальний процес), і з огляду на той особливий пієтет до світу звичаєвої Гетьманщини, який відчував його автор. «До сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью Историка или Физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей» [18, с. V], – пише він у присвяті Д. Трощинському, що нею

розпочинається книга. Настанови, згідно з якою «жителі щасливої положенням Малороссии не были никогда Номадами и не могут быть Варварами» [18 с. 54], Я. Маркович дотримується послідовно.

Власне, саме таке патріотичне замилювання мистецькою розкішшю і духовним багатством українського життя спричинило до того, що у розділі «Характеристика малороссиян» він першим в українознавчій інтелектуальній традиції потрактував усну словесність не як другорядно-додаткову або допоміжну подробицю, а як атрибутивну прикмету національної ментальності свого народу: «Возьмем в пример Малороссийские песни: в них помещены прекрасные подобия и картины Природы, простое, но пылкое изъяснение любви – и голоса их всегда соответствуют мыслям. Если содержание их трогательно, если представляет оно разлуку с милым или с мать-страною, то с разительною гармониею тонов изливается вместе самая сила чувств и выражений. Наученная одною Природою певича заставляет и горевать с собою Природу. Она рассказывает свое несчастье всем окружающим ее предметам, просит летящих птичек донести известие о ней в милую ее родину, и Музыка в устах ее бывает живою картиною всех томных движений горящей души. По врожденной склонности Малороссиян к Музыке страна их в России то же, что в Европе Италия» [18, с. 58–59].

Звичайно, під оглядом, кажучи словами М. Шлемкевича, «шевченківської людини» [29, с. 21] з її розвиненою національною свідомістю, із засадничим усвідомленням непідлеглості українського світу імперським впливам багато чого можна закинути цьому екзерсису

Я. Марковича – від ототожнення України з «російською Італією» (згодом, у 20–30-х роках XIX ст., це поняття часто вживалося в консервативній російській журналістиці для підкреслення зверхньо-поблажливого ставлення до України, мовляв, цікавої своєю природою та мистецтвом, однак в політичному аспекті приреченої на небуття) до відвертого нехтування героїчними домінантами усної словесності і зведення цілого українського пісенного мелосу тільки до лірико-сентиментальних його модальностей (1847 р. в передмові до т. зв. «Седнівського Кобзаря» Т. Шевченко закликає вже в зовсім інших парадигмальних проекціях поцінувати пісню та думу: «Прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать» [28, с. 207]), однак спільноті потрібно було здолати ще довгий шлях, аби ця шевченківська людина могла постати з мороку імперського небуття. І Я. Маркович, присвячуючи «мать-стране своей» найповнішу свого часу українознавчу енциклопедію, на сторінках якої мовою науки і гарячим почуттям патріота підносив українську пісню до маєстатичної висоти клейноду національного самоусвідомлення (і, якщо говорити об'єктивно, в такий спосіб реально виформовуючи світоглядність українського спротиву), одним із перших запалював свічу, аби на цьому шляху хоч трохи розвиднілося.

Підсумовуючи аналіз осмислення усної словесності як ментально-світоглядного «великого Іншого» у процесі формування на схилку козацької епохи

ідеології українського спротиву, варто наголосити на кількох моментах:

– сформовані духово-культурною традицією Гетьманщини станово-антиабсолютистські домінанти ідеології «військових канцеляристів» стимулювали зацікавлення народним мелосом і в його героїко-епічних, і в лірично-особистісних модальностях. Важливим етапом на цьому шляху окреслився метатекст «козацького літописання», у регістрах якого, суттєво відкорегованих художньою мисленнєвістю народної думи та історичної пісні, витворювалася засадничо опозиційна до москвоцентричної інтелектуальна парадигма;

– виникнення наприкінці XVIII ст. наукового українознавства як цілокупного комплексу напрямних системного пізнання України та українського світу (і водночас – форми соціальної присутності національної ідеї) дало можливість концептуалізувати ту систему світоглядних, аналітичних та естетичних координат, у просторі якої феномен усної словесності здобувався на перспективу свого адекватного осмислення. Розгортання українознавчих студій посилило інтерес інтелектуальної еліти до творчості живою народною мовою (О. Любасевич), наслідком чого «Енеїдою» І. Котляревського розпочинається новий етап розвитку національної культури та літератури. Окреслений контекст зумовив і постановня етапної для свого часу праці Я. Марковича «Записки о Малороссии, ея жителей и произведениях» (1798), у якій вперше в українській мислительній традиції усна словесність розглядається як теоретично значущий атрибут національного буття. На цьому ґрунті уреальнився той комплекс ідей, який у першій третині XIX ст. уможливив розпочату

М. Максимовичем інтелектуальну революцію і цілісне формування української національно-визвольної ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С. Літопис [переклад з книжної української мови, коментарі В. Шевчука]. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
2. «Висипавсь хміль із міха...». Українська поезія: середина XVII ст. Київ: Наукова думка, 1992. С. 98.
3. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. Т. 1. С. 1–37.
4. Грушевський О. З сорокових років. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. № LXXXIX. С. 91–110.
5. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 384–414.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Мюнхен: ДНІПРОВА ХВИЛЯ, 1966. 346 с.
7. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ: Либідь, 1993. С. 26–39.
8. Ефименко П. Один из протестовавших. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 3. С. 602–608.
9. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ: Абрис, 1997. 144 с.
10. Зінченко А. Українське шляхетство, козацтво й міщанство Слобожанщини й Гетьманщини в обороні традиційної адміністративно-правової системи (60-ті рр. XVIII ст.). *Українознавство*. Київ, 2015. № 1. С. 81–91.
11. Інший (великий Інший). Лаканіана. URL: <http://provid.org/lacanian/inshy-velykyj-inshyj/>

12. Калиновский Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской Губернии, також в Великороссийских Слободах, населенных Малороссиянами употребляемых. Санкт-Петербург, 1777. 25 с.
13. Кравченко В. «Словник малоруської старовини» 1808 р. та його автор. *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. С. 339–354.
14. Когут З. Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ: Критика, 2004. С. 133–166.
15. Котляревский И. Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. Санкт-Петербург: Издательством М. Парпуры, 1798. 181 с.
16. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович). *Киевская старина*. Киев, 1894. № 12. С. 349–387.
17. Лукашевич П. Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К., 1836. 171 с.
18. Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. Часть первая. Санкт-Петербург, 1798. X + 192 с.
19. Мечта о русском единстве. *Киевский Синописис*. Москва: Издательство «Европа», 2006. 248 с.
20. Оглоблин О. Опанас Любасевич: 1732–1805. Мюнхен – Нью-Йорк: Дніпрова хвиля, 1966. 100 с.
21. Прицак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина*. Київ, 1993. № 4. С. 62–66.
22. Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. *Slavic Review*. 1963. Vol. 22 – 2. P. 224–255.
23. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 4. С. 106–132.
24. Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. *Зібрання праць*: у 50 т. Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 24–73.
25. Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII століть. *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 342–372.
26. Хоменко О. «Школа М. Максимовича» як інтелектуальний простір формування спільнотної ідентичності українців. *Українознавство*. Київ, 2017. № 1–2. С. 132–152.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 69.
28. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». *Повне зібрання творів*: у 12 томах. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 5. С. 207.
29. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Життя і мислі, 1954. 158 с.
30. Шпорлюк Р. Видавай або пропадай: тексти та народи. *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: Дух і літера, 2013. С. 405–427.
31. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

REFERENCES

1. VELYCHKO, S. (1991). *The Chronicle* [translation from the literary Ukrainian language; comments by V. Shevchuk]: In 2 Volumes. Vol. 2. Kyiv: Dnipro, 642 p. [in Ukr.]
2. “Hops Spilled out of the Bag ...”. (1992). In: *Ukrainian Poetry: The Middle of the 17th Century*. Kyiv: Naukova dumka, p. 98. [in Ukr.]
3. HRUSHEVSKY, M. (1914). The Development of the Ukrainian Research in the 19th Century and the Disclosure of the Main Issues of the Ukrainian Studies. In: *The Ukrainian People in Their Past and Present*. Vol. 1. Saint Petersburg: Obshchestvennaya polza, pp. 1–37. [in Rus.]

4. HRUSHEVSKYI, O. (1909). From the Forties. *Zapysky Naukovooho Tovarystva imeni Shevchenka*, (LXXXIX). Lviv. pp. 91–110. [in Ukr.]
5. DIVOVYCH, S. (1983). Conversation of Great Russia with Little Russia. In: *Ukrainian Literature of the 18th Century. Poetry. Drama. Prose*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 384–414. [in Rus.]
6. DOROSHENKO, D. (1966). *Essay on the History of Ukraine (From the Second Half of the 17th Century)*. Vol. 2. Munich: DNIPROVA KHVYLIA, 346 p. [in Ukr.]
7. DOROSHENKO, D. (1993). The Development of Ukrainian Studies as a Science in the 19th and Early 20th Centuries and Its Achievements. In: *Ukrainian Culture. Lectures Edited by Dmytro Antonovych*. Kyiv: Lybid, pp. 26–39. [in Ukr.]
8. YEFIMENKO, P. (1882). One of the Protesters. *Kievskaya starina (Kiev Antiquities)*, (3). Kiev, pp. 602–608. [in Rus.]
9. ZABUZHKO, O. (1997). *Shevchenko's Myth of Ukraine. An Attempt of Philosophical Analysis*. Kyiv: Abrys, 144 p. [in Ukr.]
10. ZINCHENKO, A. (2015). Ukrainian Szlachta, Cossacks and Burgesses of Sloboda Ukraine and the Hetmanate in Protection of Traditional System of Administration and Jural Relations (the 1760s). *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, Vol. 1. Kyiv: RIUS, pp. 81–91. [in Ukr.]
11. *The Other (the Great Other). Lacan's Vision*. [online] Available at: <http://provid.org/lacanian/inshyj-velykyj-inshyj/> [in Ukr.]
12. KALINOVSKIY, G. (1777). *Description of Common Ukrainian Wedding Rites Used in Little Russia and Sloboda Ukrainian Province, as well as Great Sloboda Provinces Populated by Little Russians*. Saint Petersburg, 25 p. [in Rus.]
13. KRAVCHENKO, V. (2011). The 1808 Dictionary of Old Belarusian Antiquities and Its Author. In: *Ukraine, Empire, Russia. Selected Articles on Modern History and Historiography*. Kyiv: Krytyka, pp. 339–354. [in Ukr.]
14. KOHUT, Z. (2004). The Question of Russian-Ukrainian Unity and Ukrainian Isolation in the Ukrainian Thought and Culture of the Early Modern Time. In: *The Roots of Identity. Studies on Early Modern and Modern History of Ukraine*. Kyiv: Krytyka, pp. 133–166. [in Ukr.]
15. KOTLIAREVSKIY, I. (1798). “Eneida” in the Little Russian Language Remade by I. Kotliarevskiy. Saint Petersburg: M. Parpura's Funding, 181 p. [in Ukr.]
16. LAZAREVSKIY, A. (1894). Former Explorers of Little Russian Antiquities (Yakov Mikhaylovich Markovich). *Kievskaya starina (Kiev Antiquities)*, Vol. 12. Kiev, pp. 349–387. [in Rus.]
17. LUKASHEVYCH, P. (1836). *Little Russian and Red Russian People's Dumas and Songs*. Saint Petersburg: V Tipografii Eduarda Pratsa i K., 171 p. [in Ukr.]
18. MARKOVICH, Ya. (1798). *Notes on Little Russia, Its Inhabitants, and Writings*. Part 1. Saint Petersburg, X + 192 p. [in Rus.]
19. *The Dream of Russian Unity. Kiev Synopsis*. (2006). Moscow: Yevropa, 248 p. [in Rus.]
20. OHLOBLYN, O. (1966). *Opanas Liubasevich: 1732–1805*. Munich–New-York: DNIPROVA KHVYLIA, 100 p. [in Ukr.]
21. PRITSAK, O. (1993). The Time of Military Clerks. *Kyivska starovyna (Kyiv Antiquities)*. Kyiv, pp. 62–66. [in Ukr.]
22. PRITSAK, O., RESHETAR, J. (1963). Ukraine and the Dialectics of Nation-Building. *Slavic Review*, Vol. 22–2, pp. 224–255. [in Eng.]
23. SKALKOVSKIY, A. (1882). Philip Orlik and Cossacks. *Kievskaya starina (Kiev Antiquities)*, Vol. 4. Kiev, pp. 106–132. [in Rus.]
24. FRANKO, I. (1984). [A Plan for the Presentation of the History of Russian Literature. Special Courses. Outlines]. In: *Collected Works: In 50 Volumes*, Vol. 41. Kyiv: Naukova dumka, pp. 24–73. [in Ukr.]
25. FRANKO, I. (1993). Characteristics of the Ukrainian Literature of the 16th–18th Centuries. In: *European Renaissance and Ukrainian Literature of the 14th and 18th Centuries*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 342–372. [in Ukr.]
26. KHOMENKO, O. (2017). “M. Makymovych School” as an Intellectual Realm for

Shaping Communal Identity of Ukrainians. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1–2. Kyiv: RIUS, pp. 132–152. [in Ukr.]

27. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine)*. [in Ukr.]

28. SHEVCHENKO, T. (2001). Preface to the Unpublished Edition of Kobzar. In: *Collected Works: In 12 Volumes*, Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka, p. 207 [in Ukr.]

29. SHLEMKEVYCH, M. (1954). *The Lost Ukrainian Man*. New-York: Zhyttia i mysl, 158 p. [in Ukr.]

30. SHPORLIUK, R. (2013). Release or Disappear: Texts and Nations. In: *Formation of Modern Nations: Ukraine–Russia–Poland*. Kyiv: Dukh i litera, pp. 405–427. [in Ukr.]

31. YAKOVENKO, N. (2005). *An Outline of History of the Medieval and Early Modern Ukraine*. Kyiv: Krytyka, 584 p. [in Ukr.]

Друга половина XVIII ст., тобто доба, на яку припадає схил козацького періоду нашої історії, у типології формування українського інтелектуального дискурсу на помежів'ї передмодерної та модерної епох постає часом, позначеним утвердженням багатьох внутрішньосуперечливих і водночас концептуально важливих тенденцій. Власне, увесь цей етап – доглибно парадоксальний: у становленні його мислительного «горизонту» конкретно-подієва емпірика тогочасної України, яка стрімко зникала з політичної мапи Європи, перетворюючись на ще одну провінцію неозорої імперії, та психотиповість тогочасного українця, який лишався органічно інтегрованим у питомо європоцентричний антиабсолютистський дискурс, повсякчас вияскравлювалися в іманентній своїй конфліктності. І найголовніше полягало в тому, що саме ця конфліктність окреслювала підстави для формування особливого культурно-ідеологічного проекту, у перспективі розгортання якого проявлювалися контури реальності, що її ми узвичаєно називаємо «українським національним відродженням початку XIX ст.».